

բարձր իշխանութեան նշանը՝ պալլիումը: Սրբազան Քահանայապետը այդ առթիւ գարձեալ կը յայտնէ իւր ջերմ զգացումները հայ ժողովուրդի հանդէպ, եւ մեծ ուրախութեամբ կը շնորհէ նորընտիր Կաթողիկոս-Պատրիարքին պալլիումը իւր հայրական օրհնութեան հետ:

Որդիական հրճուանքի ցնծագին ոգեւորութեամբ կ'ողջունենք մեր նորընտիր Գերեջանիկ Պատրիարքը, որ իւր փայլուն անցեալով զրաւական կու տայ մեզի երջանիկ ապագայի: Կ'ողջունենք զինք անվերապահ վստահութեամբ թէ հայ կաթողիկէ համայնքը սաացաւ կորովի, կարող Առաջնորդ ու Գլուխ մը, լի Աստուծոյ հոգւով, որ մեր սուրբ Հայրերու շաղով պիտի վարէ զմեզ: Ու ուրախութեամբ օծուն մեր պաղատանքները կրկին կը բարձրանան Յաւիտենական Հօր դահլ հայցելու ջերմաջերմ աղօթքով՝ իւր ծառային համար երկնաւոր օրհնութիւն, առատաբուխ շնորհք ու երկար կեանք:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ»Ի

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻ 1-3

ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՄԱՐՏ

ՅԲ. ՏԱՐԻ 1938

ՍԵՐԻՈՍԻ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐՆ», ԵՒ Փ. ԲԻԻԶԱՆԳԵԱՅ Ա. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

1. ՍԵՐԻՈՍ ԵՒ ԱՐՔԱՅԱՅԱՆԿԵՐԸ

Սերիոս, Բագրատունեաց եպիսկոպոս, գրած է պատմական աշխատութիւն մը, կոչուած «Պատմութիւն ի Հերակղ»: Աշխատութեանս մէջ կը խոստանայ պատմագիրը տալ ա. «Ձնախնի քաջացն վիպասանութիւնս». բ. «Ի նոյն շարագրելով ասացից գառ ի յապայսն եղեալս» եւ գ. «ցուցից համառօտիւք գարդեաց ժամանակացս վերաբերութիւնս». այս ինքն պատմել ըստ աւանդութեան Հայոց նախաւոր շրջանի պատմութիւնը. ապա նկատի առնել պատմական շրջանի (310 ն. Ք. — 651 յ. Ք.) դէպքերն ու դէմքերը, ի վերջոյ ընծայել ժամանակակից պատմութիւնը, որ կ'աւարտի 661 տարւոյն¹:

Այս տեղ նկատի պիտի առնեմ միայն Բ. մասին առաջին բաժինը, որ կը բովանդակէ հետեւեալ արքայացանկերը.

ա. Սելեւկեան թագաւորներու յաջորդութիւնը 310—129 ն. Ք.

բ. Պարթեւ թագաւորներու յաջորդութիւնը՝ 250 ն. Ք.— 226 յ. Ք.:

գ. Հայ թագաւորներու յաջորդութիւնը՝ 95 ն. Ք.— 373 յ. Ք.:

դ. Հայ, Սասանեան եւ Հռոմայեցի արքաներու եռանուն Արքայացանկը՝ 226—409:

ե. Սասանեան եւ Բիւզանդական արքաներու երկանուն արքայացանկը՝ 410—651:

Այս Արքայացանկերը առաջին տեսութեան հոյակապ եւ չափազանց հետաքրքրական կերտուածք մը կ'երեւան: Ուշադիր զննութիւնը սակայն շուտով յուսախաբ կը թողու հետաքրքիրները: Արգարեւ գեղեցկագիրը յօրինուածք մը ըստ արտաքնոյն, բայց խառնափնդոր մը ըստ ներքնոյն, դադար մը յուշկապարիկներու:

¹ Սերիոսի անձին եւ գրութեան մասին տե՛ս մեր զննութիւնը. Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իւր Պատմութիւնն ի Հերակղ. ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ, 1923, էջ 1—9, 97—105, 220—227, 328—341, 396—420 = Մատենադրական հետազոտութիւններ, Բ. (Վիեննա 1924), էջ 1—192:

Շատեր անցած են այդ կերտուածքի առջեւէն. բայց քիչեր կանգ առած են անոր առաջ, աչք նետած անոր ներսը, համարձակած բահ մերձեցնել, պեղումներ կատարել:

Հ. Յ. Գաթրըճեան, առթիւ Սերիոսի Պատմութեան առաջին հրատարակութեան կը գրէր². «Սերիոս՝ Կայսերաց, Պարթեւ ու Սասանեան թագաւորաց եւ Հայոց թագաւորացն ու իշխանացը ժամանակներուն հետ բաղդատելով՝ ժամանակակիցական (synchrone) պատկեր մը կը շինէ, որն որ անմիջապէս մարդուս աչքն ու մտադրութիւնը կը յափշտակէ. սակայն քիչ մը ետքը կը տեսնուի՝ որ ան համեմատութիւնները առանց հաստատուն ու վաւերական հիման՝ անձնական կապակցութիւններով գտնուած բաներ են»: Իսկ Հ. Յ. Տաշեան³ կը տեսնէ հոն օրինակ մը «այլ եւ այլ անկախ Արքայացանկերն իրարու հետ զուգակշռելու անյաջող փորձի մը»: Ուրիշ բանասէր մը՝ Ստեփան Մալխասեան⁴ անուններու այս ժամանակագրական անհամաձայնութիւնը պարզապէս գրիչներու վրիպակ կը համարի եւ կը փորձէ սրբագրութիւններով համերաշխութիւն մը ստեղծել: J. Marquart փորձեց իր կարգին Պարթեւ եւ Հայ արքայացանկերը պատմական տուեալներու հետ համաձայնութեան բերել⁵: Բայց ի վերջոյ յանգեցաւ այն եզրակացութեան, որ «Մար Աբասի» թագաւորներու ցանկերն անհիմն եւ անարժէք են եւ կազմուած «առաջին անգամ Թ. դարուն»⁶:

Ստոյգ է, թէ Արքայացանկերս այն կերպարանքի մէջ, ինչպէս հասած են մեզի, անպէտ են. բայց ոչ զուրկ ամէն արժէքէ: Կան անոնց մէջ պատմական ընտիր հատուածներ, որոնք կը հիացնեն զմեզ: Այս պարագան իսկ կը թելադրէ մեզ խնայելով վարուել անոնց հետ: Անմիաբան է ուղիղ ժամանակագրութեան Հայ, Սասանեան եւ Հռոմայեցի արքաներու ժամանակակիցութիւնը, զոր կ'ընծայէ Եռանուն Արքայացանկը. բայց նկատի առնելով որ այս անմիաբանութիւնը կը նկատուի նաեւ «երկակի կանոն» համադրուած Սասանեան եւ Բիւզանդական Արքայացանկին մէջ, որ ըստ ամենայն հաւանականութեան յօրինուած է Սերիոսէն, Սերիոսէն, որ քաջ ծանօթ ըլլալու էր գոնէ 600—651 տարիներու ժամանակագրութեան, պիտի հետեւցնենք, թէ այս անհամաձայնութիւնները հաւանօրէն ոչ թէ Արքայացանկերու հեղինակներու անտեղեկութեան վերագրելու է, այլ համարելու է դիպուածի մ'արդիւնք, թերեւս անհմուտ ընդօրինակողներու խակութեան գործը: Ուստի բանասիրութեան ջանքն պէտք է ըլլայ փորձել առեղծուէլ երեւութիւն գաղտնիքը, փոխանակ ամբողջը իրրեւ անպէտ անտեսելու:

Երկար ժամանակ զեզերած եմ ես այս Արքայացանկերու, յատկապէս Եռանուն Արքայացանկին շուրջը: Շատ փորձեր փոր-

² Մասիս, 1852, Թ. 13:
³ Արշակունի Դրամներ, Բ., էջ 280 ծան.:
⁴ Սերէոսի Պատմութիւնը եւ Մ. Սորենացի, Տփղիս 1899, էջ 109—111:
⁵ Zeitschrift für Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 49 (1895), 646—658.
⁶ Հանդ. Ամս., 1906, էջ 42:

ձած եմ լուծելու անոնց գաղտնիքը: Առանց յուսալքուելու անյաջողութիւններէ՝ միւսանգամ ձեռնարկած եմ փորձերու: Եւ յաջողեցայ ի վերջոյ: Քանզեցի շինուածքը մինչեւ հիմերը. ուշադիր զննութեամբ դատեցի անոր հարազատ եւ անհարազատ տարրները. եւ աչքի առաջ ունենալով ուղիղ ժամանակագրութիւնը, եռակի կանոնօք երեք աղիւսակներու մէջ զգոյշ զգոյշ դասաւորեցի հարազատ տարրները, աղիւս աղիւսի վրայ պատշաճեցնելով. ուր կը պակսէր աղիւս, փոխ առի ուղիղ ժամանակագրութեանն՝ «ի բովանդակութիւն շինուածոյն»:

Այսպէս երեւան եկաւ, որ սկզբնական շինուածքը յօրինուած էր «եռակի կանոն» իրրեւ «ժամանակագիր կանոն»: Այս նուրբ շինուածքը յընթացս դարերու ենթարկուած է սաստիկ երկրաշարժերու եւ կրած փլուզումներ: Անարուեստ ձեռք մը փորձած է կանգնել շէնքը միւսանգամ, բայց ուրոյն յատակագծի վրայ. ուր «եռակի կանոն» անհետացած են, եւ անոնց տեղ եկած խառնափնդոր մը:

2. ԿԱՐԵՒՈՐ ԵՏԵՒԱՌԱՋՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԹՈՒՂԹԻ ՍԵՐԻՈՍԻ ԳՈՎ

Սերիոսի նուիրած իմ վերոյիշեալ աշխատութեանս մէջ մատնանիշ ըրած էի շարք մը թղթերու, որոնք սխալ դասաւորուած են տպագիր օրինակին մէջ: Այն ժամանակ ուշադրութեանէս վրիպած էր կարեւոր հատուած մը, որ նոյնպէս սխալ տեղ զետեղուած է: Սօսքս էջ 1, տ. 5—19 (տպ. Պատկանեան) հատուածի մասին է, որ կը սկսի եւ կ'աւարտի այսպէս. «զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով — ի դիւանէ արքունի»: Այս հատուածը տեղափոխելու է էջ 6, տ. 23 իրրեւ շարունակութիւն «Քանզի զսոյն ձառէ ժամանակագիրն» պարբերութեան: Ըստ այսմ իմանալու է ամբողջը հետեւեալ կապակցութեան մէջ.

[էջ 6, տ. 23]. «Քանզի գսոյն քառէ ժամանակագիրն [1, 5—19] զամս եւ զաւուրս հինգ Թագաւորացն յիշատակելով, անդր հայելով ի մատնանս Մար Աբասի փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, գոր եգիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծբին քաղաքի... գոր իմ գտեալ... կամեցայ ձեզ գրուցակարգել. քանզի այսու (?) ունէր վերնագիրն այսպէս. Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի... առեալ ի դիւանէ արքունի [6, 23]. այդպէս որպէս առաջիկ կայ. [7, 7] Ապստամբութիւն Պարթեւաց որ եղի ի յայս(մ) ժամանակի»:

Այսպէս դասաւորելով յիշեալ հատուածները, ոչ միայն Սերիոսի այս տեղիքները իրենց ուղիղ իմաստը կ'ընդունին, այլ եւ էջ 1, 1—6 տողերը իրենց կապակցեալ շարունակութիւնը կը գտնեն.

«... Եւ ցուցից համառօտիւք գարդեաց ժամանակացս գաղտնիցս վերաբերութիւն, [1, 23] գոր փոքր մի եւ ապա յիւրում տեղ-

թեան (եւ կամ նկարագիր կարգաց = Արքայացանկ կոչուած մատենին) մէջ, ուսկից առնելով կը ներկայացնէ իւր ընթերցողներուն:

4. ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԱՐՔԱՅԻ ԱՊԱՐԱՆԵՐՆ Ի ՄԾՈՒՐՔ

Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի, կ'ըսէ, «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց» Քաջին Տրդատայ հրամանաւ «ի վերայ արձանի» կամ «ի վերայ վիմի», «ի Մծբին քաղաքի, յապարանսն Սանատրուկ արքայի, հանդէպ գրան արքունական տաճարին»: Այս ապարանքը, ինչպէս նաեւ արքունական տաճարը կործանած են յետ ժամանակաց, այնպէս որ շինութեան մէջ գործածուած կճեայ սիւները, նաեւ յիշեալ արձանը ծածկուած են «յաւերածի արքունական կայենիցն»: Արձանին վերայայտնութիւնը տեղի ունեցած է հետեւեալ պարագաներու մէջ. Պարսից արքայն — անունը լուծած է — «զսիւս տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի Դուռն», կը հրամայէ պեղել աւերածը: «Եւ բացեալ զաւերածն վասն սեանցն» կը հանդիպին Ագաթանգեղոսի «արձանագրին, գրողմեալ ի վերայ վիմի զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց, յունարէն գպրութեամբ»: Սիւները կը փոխադրուին ի Դուռն. իսկ արձանը կը մնայ անշուշտ իր տեղը: Ժամանակագիրը կ'ամ պեղումի ժամանակ եւ կամ անկէ քիչ ետքը տեսած է արձանագիրն եւ արտագրած:

Սանատրուկ արքայ, ինչպէս կը տեղեկացնէ մեզի Փ. Բիւզանդեայ պատմութիւնը, իւր ապարանքը շինած էր ի Մծուրք Տարօնոյ եւ ոչ ի Մծբին: Ուստի հարկ է ՄԾԲԻՆ (ՄԾՈՒՐ-նացի) սխալագրութիւնը համարել ՄԾՈՒՐՔ անունին: Փաւստոսի ծանօթ տեղիքը հետեւեալն է. Հայր Մարգարէտ Արշակ թագաւորի եւ Ներսէս հայրապետի օրով կը հասնի Տարօն «զիւրով իշխանութեամբն շրջել», այս ինքն աչքէ անցնելու արքունի կալուածքները, զորոնք ինքը կը տնտեսէր: Աշտիշատէն «էջ յափն գետոյն հոսանացն Եփրատու, ի հովիտն թանձրախուռն անտառին, ի գետախառնունսն երկուց գետոցն (Եփրատ եւ Մեղտի), ի թաւուտ խարձիցն, որ ի տեղուջն ի հնոցն իմն շինած քաղաք, զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղոյն Մծուրք կոչի» (Դ. 14):

Գիտէ Փաւստոս, թէ Մծուրք կոչուած տեղոյ վրայ «ի հնոցն», այսինքն Սանատրուկ արքայէն, քաղաք կառուցուած էր: Արգեամբք ալ Սանատրուկ Հայոց հին թագաւորներէն է, զահ բարձրացած իբր 85ին եւ վախճանած իբր 125ին: Կ'երեւայ թէ Գ. դարուն դեռ կանգուն էր Սանատրուկի ապարանքը. եւ Հայոց արքաները, երբ կ'այցելէին Տարօն, այդ ապարանքը կ'իջեւանէին: Այսպէս նաեւ Տրդատ արքայ, հաւանօրէն համանուն երկրորդը,

7 Հմմտ. Վարդան պատմիչ, 31. «Թագաւորն Պարսից խնդրեաց զսիւսն կնեայ որ ի Մծբին յապարանս արքայութեանն Հայոց. եւ յանունն (քաղաքին) դասու գիր յունարէն, եթէ ես գրեցի Ագաթանգեղոս» եւն:

գտնուած է հոն եւ իւր գպրին Ագաթանգեղոսի հրամայած է «զամս եւ զաւուրս առաջին թագաւորացն Հայոց» գրողմեալ յարձանին:

Ապարանքին կործանումը տեղի ունեցած ըլլալու է յընթացս Դ. դարու: Յիշեալ Հայր Մարգարէտ, տեսնելով յԱշտիշատ հայրապետական ապարանքը պայծառութեան մէջ, կը չարակնի. «գնէր թշնամանս Տրդատայ արքայի» եւ «ազգի եւ տոհմի Արշակունեաց թագաւորացն Հայոց», որ այնպիսի վայելչագիր կալուածներ նուիրած են Հայրապետանոցին. եւ «ասէր եթէ զայս տեղիս ի բաց քակեմք, զի աստ պարտ է շինել զապարանս արքունի» (Դ. 14): Կը տեսնուի սակէ, թէ Տրդատ արքայ եղած է Տարօն եւ արքունի կալուածներէն մաս մը ընծայաբերած Եկեղեցոյ: Իսկ Մարգարէտը ծրագրիւններ կը շինէ արքունի ապարանք մը կառուցանելու յԱշտիշատ, վասն զի, հաւանօրէն, անգործածական էր այլ եւս Մծուրքի ապարանքը: Այս դէպքը կը պատահի իբր 358ին:

Դժբախտաբար Սերիոս յանուանէ չի յիշեր այն Պարսից արքայն, որ հրամայած է ի Մծուրք պեղումներ կատարել եւ տաճարի կճեայ սիւները, որոնք չնաշխարհիկ եղած ըլլալու են, փոխադրել «ի Դուռն»: Պարսիկ թագաւոր մը Հայաստան հրաման կրնար արձակել մի միայն 363—369 տարիներուն, երբ Հայաստան գրաւուած էր Պարսիկներէն, եւ կամ 385էն ետքը, երբ Մեծ Հայաստան Պարսից գերիշխանութեան ենթարկուեցաւ: Ըստ այսմ նկատի կրնան առնուիլ Շապուհ Բ. (309—379) եւ Շապուհ Գ. (383—388): Գիտենք Փաւստոսէն (Դ. 54) թէ Շապուհ Բ. «տաճիկ ուղտուք արձակէ ի Հայս արս զհողոյ եւ զլրոյ. . . . եւ ընդ սակաւ աւուրս եկին բերին զայն ինչ, զորմէ յղեացն»: Կ'ըսուի թէ Շապուհ շատ քաղաքներ, անոնց մէջ հաւանօրէն նաեւ արքունի պալատներ եւ դաստակերտներ, շինած ըլլայ⁸: Առ այս ծառայեցուց այն գերիներու բազմութիւնը, զորոնք վարեց Հռոմէական երկիրներէն եւ Հայաստանէն⁹ եւ գործածեց այն գեղարուեստական յիշատակարանները, զորոնք թալանեց յիշեալ երկիրներէն:

5. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արձանագրութեան վերնագիրն է. «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց՝ հրամանաւ քաջին Տրդատայ, առեալ ի գիւանէ արքունի, այդպէս որպէս առաջիկ կայ»:

Չկայ որ եւ է պատճառ կասկածելու արձանագրութեանս վաւերականութեան վրայ: Սկզբնագիրը գրուած է յունարէն. թարգմանութիւնս հանուած է ժամանակագրէն: Լեզուի պարզութիւնը եւ քերականական ինչ ինչ նրբութիւններ դասական տարագով, ցոյց կու տան, թէ թարգմանութիւնս Ե. դարու առաջին կէսէն է:

Ե՞րբ գրուած է արձանագրութիւնս: Դիւրին պիտի ըլլար

⁸ Th. Nöldeke, Tabari, Leiden 1879, S. 57—59.
⁹ Ամմիանոս, 20, 6, 7. Փաւստոս, Դ., 54, 54. հմմտ. Nöldeke, 59:

հարցմանս պատասխան տալ, եթէ ծանօթ ըլլար մեզի Քաջին Տրդատայ ինքնութիւնը: Յամենայն դէպս Տրդատ Ա. (58—80°) չի կրնար հոս նկատի առնուիլ, քանի որ արձանագրութիւնը Սանատրուկի քաղաքին մէջ կը գրուի: Բայց չկայ պատճառ մերժելու Տրդատ Բ. (218—252), մանաւանդ թէ հարկ է զինքը համարիլ, եթէ ուղիղ է, թէ Ագաթանգեղոս գրոշմած է «ի վիմի զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց»: Տրդատ Գ. ի (288—311) համար Պարթեւ թագաւորը հնութեան կը վերաբերէին. բայց Տրդատ Բ., որ ժամանակակից էր Պարթեւաց հարստութեան բարձման եւ սխերիմ թշնամի մը Սասանեան հարստութեան կանգման, յաւերժացնելու համար Պարթեւ եւ Հայ Արշակունիներու եղբայրակցութիւնը, կարող էր խորհած ըլլալ իբրեւ յուշարձան կանգնել վէմս պատմական արձանագրութեամբ:

Ագաթանգեղոս հրաման ստացած էր Տրդատէն գրոշմել «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց»: Բայց Սերիոս բացատրականին մէջ կը գրէ երկիցս «զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով» եւ «գրոշմեալ... զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց»: Այս հինգը առեղծուած մը կը ներկայացնէ: Եթէ ուզենք առաջինին համազօրն փնտռել այդ կրկին նախադասութեանց մէջ, պիտի ստիպուինք հինգ կարգալ հին: Այլազգ որո՞նք են այդ «հինգ թագաւորը Հայոց եւ Պարթեւաց»: Ի՞նչպէս հասկնանք, հի՞նգ Հայոց եւ հի՞նգ Պարթեւաց. ասոնք իրարու ժամանակակից թագաւորնե՞ր են: Բայց ինձ կը թուի թէ Սերիոս առաջին տեղոյն մէջ կ'ակնարկէ ժամանակագրին հինգ թագաւորութիւններու՝ Սելեւկեանց, Պարթեւաց, Հայոց, Պարսից եւ Հռոմայեցոց արքայացանկերը. որոնք սակայն մասամբ միայն կապ ունին Արձանագրութեան հետ: Այս ինքն Ագաթանգեղոս տուած է Սելեւկեանց, Պարթեւաց եւ Հայոց արքայացանկերը մինչեւ 226 շարունակութիւնը աշխատասիրած է ժամանակագիրը ինքնին:

6. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՒԱԾ Է ԳՐԻԳՈՐԻ ԿՆՆԱԳՐԵՆ

Այժմեան Ագաթանգեղեայ Պատմութիւնը երեք ուրոյն գրուածքներու համաձուլուած խմբագրութիւնն է. ասոնք են.

ա. Վկայարանութիւն Հռիփսիմեանց կուսանացն:

բ. Վարք Գրիգորի Լուսաւորչի:

գ. Վարդապետութիւն Մաշտոց վարդապետի:

Այս հարցի մէջ հալուած ձուլուած են նաեւ ընդարձակ հատուածներ եւ պարբերութիւններ՝

դ. Կորիւնէն.

ե. Փ. Բիւզանդեայ Պատմութեանէն.

զ. Արքայացանկէն.

է. Այլ եւ այլ Վկայարանութիւններէ:

Այս խմբագիր Պատմութիւնը, գործ հաւանօրէն է. դարու, վերագրուած է Ագաթանգեղոս Հռովմայեցոյ: Ե.—Ձ. դարու հե-

ղինակներուն անծանօթ է Ագաթանգեղոս անունը, իբրեւ հեղինակ Գրիգորի Գրքին: Փաւստոս ակնարկելով այս Պատմութեան հնագոյն օրինակը, իբրեւ Պատմութիւն Հռիփսիմեանց եւ Գրիգորի, կը գրէ թէ այն «ի ձեռն այլոց գրեցան»: Ղ. Փարպեցի «Պատմութիւն նահատակութեան Գրիգորի» գիտէ Փ. Բիւզանդեայ Պատմութիւնը (Թուղթ, էջ 203): Այդ տեղ կարգացած է «կանխաւ տեսութիւն մարգարէական սուրբ նահատակին Գրիգորի տեսլեանն, որ երեւեցաւ նմա յԱստուծոյ» (Պատմ., Բ., էջ 42): Իսկ ինչ որ կը կարգանք նոյն Պատմութեան Յառաջարանին մէջ, այն Կեղծ-Ղազարի գրչէն է, Լ. դարու առաջին քառորդէն:

Խմբագիրը զգեցած է «Ագաթանգեղոս» անունը Մծուրքի արձանագրութեան ազդեցութեան տակ: Առած է անոր դէմքն եւ ընծայած է ինք զինք դպիր Քաջին Տրդատայ արքայի եւ գրած անոր հրամանաւ: Իր գրչին տակ Տրդատ Բ. եւ Տրդատ Գ., նաեւ Տրդատ Ա. կը ներկայանան մէկ համանուն թագաւոր: Ուստի եւ Արձանագրին տողերը. «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի... հրամանաւ Քաջին Տրդատայ առեալ ի դիւանէ արքունի», «յունարէն գպրութեամբ», ընդլայնուած են խմբագրին գրչին տակ այսպէս. «Հրաման հասեալ առ իս ոմն Ագաթանգեղոս, որ ի քաղաքէ ի մեծն Հռովմայ եւ վարժեալ հայրենի արուեստիւ, հռոմայերէն եւ յունարէն ուսեալ գպրութիւն. եւ ոչ կարի անտեղեակ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրաց. եւ ի վերայ այսոցիկ հասեալ ի Դուռն Արշակունեոյ, յամս Քաջի եւ առաքիւնոյն, ուժեղ եւ պատերազմօղն Տրդատայ... ոչ զիւր ինչ քաջութիւն սուտ հրամայեաց մեզ վիպասանել...» (էջ 9):

Անտաշ, անո՞՞՞ եւ անկապ պարբերութիւն մը, որ պատիւ պիտի չրերէր Տրդատայ «հայրենի արուեստիւ վարժեալ» քարտուղարին: Ամբողջութեամբ խակ խմբագրին անվարժ արուեստին արտագրութիւնը, այս ձեւի մէջ ոչ կանուխ քան է. դարու առաջին քառորդը: Տարրալուծենք հատուածս:

1. «Հրաման հասեալ առ իս», չէ ըսուած որմէ՞: 2. «Առ իս ոմն Ագաթանգեղոս». կ'երեւայ թէ անծանօթ անձ մ'էր Ա., չունէր պալատին մէջ որ եւ է պաշտօն եւ թագաւորին հետ մտերիմ յարաբերութիւն. եւ սակայն կ'ընդունի հրաման պատմագրելու: 3. «Վարժեալ հայրենի արուեստիւ»: Ի՞նչ կ'ակնարկէ Ա., ի՞նչ արուեստի մէջ վարժած է. «արուեստ» է հետտորութիւնը, քերականութիւնը, երաժշտութիւնը եւն. «հայրենի» է «հայրական» եւ «հայրենի աշխարհի». երկու իմաստով ալ անիմաստ: 4. «Հռոմայերէն», որ այլուր հռոմէարէն, հռոմարէն (Եւս. Եկեղ. Պատմ. 215, 255) եւ հռոմերէն (Պիոն, 391) ձեւով կը գործածուի, պիտի սպասուէր որ ըսուէր՝ դարբառ Հռովմայեցոց (Ագ., 103), լաւ եւս դաղմատերէն. վասն զի Հայոց ըմբռնմամբ Հռոմ թագաւորակաց քաղաքն էր Հռոմայեցոց, յաշխարհին Իտալացոց եւ յերկրին Դաղմատացոց (հմմտ. Ագ., 460). այնպէս որ առաքեալք երբ կը ցրուէին աշխարհի չորս կողմը, անոնցմէ «ոմն ի կողմն Դաղմատացոց, եւ ոմն ի կողմն Սպանիացոց» կ'երթար (անդ, 357). այս պատճառաւ ալ լեզուն, որ կը խօսուէր «Դաղմատացոց» երկրին մէջ, էր «դաղմատերէն» (հմմտ. Ղուկ., ԻԳ., 38. էր գրեալ... դաղմատերէն = ῥωμαϊκός եւ Յովհ., ԺԹ., 20 «դաղմատե-

րէն եւ յունարէն» = *ῥωμαϊστί*): 5. «Յունարէն ուսեալ դպրութիւն». անշուշտ աւելի լաւ է *abc* օրինակներու «ուսեալ հոռոմայերէն եւ յունարէն դպրութիւն» (հմմտ. Հանդ. Ամս., 1921, էջ 508): Պիտի սպասուէր «դպրութիւն», քանի որ երկու լեզուի վրայ է խօսքը: Այս տեղ աչքի առաջ ունեցած է խմբագիրը Արձանագրին բացատրականը, ուր կ'ըսուէր, թէ արձանագրութիւնը դրոշմեալ էր «յունարէն դպրութեամբ»: 6. «Եւ ոչ կարի անտեղեակ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրաց». այս բացատրութիւնն է «զրիչ գրեցի» բառին. կ'ուզէ ըսել, թէ բացի յիշեալ լեզուներէ ուսած է փոքր ինչ նաեւ գրչութեան արուեստը. հոս նորալուր է «ձեռնարկութիւն նշանագրաց». նոյն միտքը ուրիշ տեղ արտայայտած է «ի ձեռնարկութեան նշանագիր ժամանակագրաց» (10): Դասական մատենագրութեան անձանօթ է ձեռնարկութիւն բառը. բայց սիրելի է յետոց (Եղիշէ, 300. Կեղծ Ղ. Փարսլ., 15 էւն): Կայ սակայն ձեռնարկի Եսթեր, Ժ2., 3 «յիւրեանց բարերարսն ձեռնարկել մեքենայեն (*ἐπιχειρονοί μυχανῶσθαι*)» եւ աւելի յաճախ Ա. Եղր., Ա., 28. 2., 33. նա իշխեաց ձեռնարկել եւ արդէրու (*ὅς ἐκτενεῖ τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἀλλὰξαι*), Բ. Եղր., է., 23: 7. «Եւ ի վերայ այսոցիկ՝ հասեալ ի Դուռն». Ի՞նչ ստութիւն է եւ Ի՞նչ իմաստով. հաւանօրէն կ'ուզէ ըսել թէ իւր ուսումը աւարտելէ յետոյ եկած է ի դուռն Արչակունեաց: Հմմտ. «Հասեալ ք դուռն Արչակունեայ յամս... Տրդատայ»: Խմբագիրը հոս աչքի առաջ ունեցած է Կորեան տեղիքս. «ի մանկութեան տիան վարժեալ հելլենական դպրութեամբն, եկեալ հասեալ ի դուռն Արչակունեաց թագաւորաց Հայոց մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին... առ հագարապետութեամբն... Առաւանայ» (Կոր., 13—14): Ըստ այսմ «Արչակունեայ» կարգալու է «Արչակունեաց»: Արքայանիստ քաղաքին անունը լուծ է: 8. «Յամս քաջի եւ առաքինեայ, ուժեղ եւ պատերազմողն Տրդատայ». առաջին երկու ածականները հորոված է, իսկ յաջորդ երկուքը անփոփոխ պահած, չնորհելով անձին քերականական աղատութիւն: Ի՞նչ յարմարութեամբ շուայած է հոս եւ ի յաջորդս այդ ածականները արքային. Քաջը երեքն ալ կ'ամփոփէր իր մէջ: 9. Շնորհիւ այս աւելարանութեան կորսնցուցած է կապակցութիւնը. վասն զի «հրաման հասեալ առ իս... ոչ զիւր ինչ քաջութիւն» զո՞վ կը յարարերէ: Առ հասարակ զարմանալի է քերականական կազմը ամբողջին մէջ. «որ ի քաղաքէ... վարժեալ... ուսեալ... ոչ անտեղեակ լեալ... եւ ի վերայ այսոցիկ՝ հասեալ ի Դուռն...». պէտք է մտքով լուսցնենք. «որ էր ի քաղաքէն. եւ էր վարժեալ նորա... եւ ուսեալ...»:

Նոյն միտքը աւելի կապակցեալ նախադասութեամբ կը կրկնուի քիչ յետոյ. «Արդ հասեալ առ իս հրաման ի մեծ արքայէն Տրդատայ կարգել ինձ ի ձեռնարկութեան նշանագիր ժամանակագրաց պատմել նախ զհայրենեացն գործս քաջութեան քաջին Խոսրովու» (10). եւ յաւարտ Պատմութեան. «Իսկ մեք որպէս ընկալաք զհրամանս քոյոյ թագաւորութեանդ, քաջդ արանց Տրդատ, գրել զայս ամենայն որպէս օրէն է ժամանակագիր մատենից, ըստ այնմ ձեռոյ գրոշմեցաք, ըստ օրինակի յունական ճարտարութեանն արկեալ ի շար գամենայն» (էջ 469):

Վերջին հատուածս հաւանօրէն ամբողջութեամբ փոխառութիւն է «ի ժամանակագիր մատենից», զոր ունեցած է ձեռքի տակ: Իսկ նախորդը մասամբ միայն քաղուած կ'երեւայ. յամենայն զէպս «ինձ ի ձեռնարկութեան նշանագիր ժամանակագրաց պատ-

մել նախ զհայրենեացն գործս» եւն խմբագրին յաւելուածն է: «Նշանագիր ժամանակագիրք» ունի իր մէջ գիծ, որ կարող է հին ըլլալ. ունինք Ոսկ. Մատթ., 1. «ոչ կարօտանալ նշանագիր գրելոցն օգնականութեան». ուր «նշանագիր գրեալք» կ'ենթադրէ յն. *γράμματα*: Այս իմաստով «նշանագիր ժամանակագիրք» պիտի նշանակէ գրաւոր ժամանակագրութիւն. բայց աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ենթադրել սկզբնագրին մէջ, ուսկից քաղուած հանուած է հատուածս, հետեւեալ իմաստը. «Արդ հասեալ առ իս հրաման... կարգել զնկարագիր կարգաց յաջորդութեանց թագաւորացն Հայոց... որպէս օրէն է ժամանակագիր մատենից»: Խմբագիրը չէ հասկցած, թէ հոս «կարգել» պատմել կը նշանակէ, ուստի եւ կցած է «պատմել նախ...»: Անշուշտ պիտի չկարենար հասկնալ անիկա նաեւ «նկարագիր կարգաց» բառը «պատմութիւն» իմաստով եւ վերածած է «նշանագիր ժամանակագրաց»ի:

Ազգաթանգեղոսի խմբագիրը, ըստ երեւութին ընթերցասէր եւ գրասէր, բայց գրական աշխատանքներու մէջ տրմուզ անձ մը, ձեռնարկելով ձուլել վերոյիշեալ ա—գ եւ դ—է գրուած քերէն մէկ գիրք, «Գիրք Գրիգորի», միամտաբար կարծած է, թէ աւելի կամ պակաս բառեր իրրեւ շաղախ կերարկելով, կարող է առ ձեռն ատող ձեռնէն կազմել «գեղեցիկագիր յարմարում» մը: Այսպէս ընթացած է ինչպէս Պատմութեան, նոյնպէս անոր Յառաջարանին եւ Վերջարանին մէջ:

Տեղս չի ներեր միջամուխ ըլլալ «Գրիգորի գրքին» բանասիրական վերլուծման. բայց կը պահանջէ ուսումնասիրութիւնս տարրալուծել գոնէ Յառաջարանը, ուր, ինչպէս նշմարները ցոյց կուտան, կարելի է թերեւս վեր հանել Անանու ժամանակագրի ժամանակագրութեան Յառաջարանէն ալ մասեր: Եթէ խմբագրին Ազգաթանգեղոսի արձանագրութեան վերնագիրը ծանօթ եղած է միջնորդութեամբ ժամանակագրին, հաւանօրէն անկէ առնուած է նաեւ Գրիգորի գրքին վերջարանը, «իսկ մեք որպէս ընկալաք զհրամանս քոյոյ թագաւորութեանդ — արկեալ ի շար գամենայն», որ քաջ պիտի պատշաճէր նաեւ Արձանագրութեան իրրեւ հուսկ խօսք:

- Յառաջարանին գլխաւոր աղբիւրներն եղած կ'երեւան.
 - ա. Հռիփսիմեանց Վկայարանութեան Նախերգանքը.
 - բ. Գրիգորի Խոստովանութեան Նախաբանը.
 - գ. Ժամանակագրին Մուտքը.
 - դ. Մաշտոցի վարդապետութեան Ներածութիւնը.
 - ե. Կորիւն:
- Ինձ կը թուի թէ Հռիփսիմեանց նահատակութեան կը հային 6, 13—9, 16 (որ յայտնապէս «ի սուրբ Վկայս» ուղղուած ճառի մը մասը կը կազմէ), 10, 19—11, 1:
- Գրիգորի խոստովանութեան մասեր կը թուին 10, 12—19, 11, 20—12, 11, 13, 1—14, 3:

Մաշտոցի վարդապետութեան պիտի պատշաճէր աւելի էջ 1, 1—5, 21:

Ժամանակագրին, մասամբ նաեւ Փ. Բիւզանդեայ Պատմութեանց ընդհանուր Նախերգանքին կը վերաբերին հաւանօրէն էջ 5, 22—6, 12, 9, 17—19, 12, 12—13, 1, 14, 4—14:

Կորիւնէն է էջ 11, 3—19:

Բնականաբար այս անմիասնական աղբիւրներէ քաղուած հանուած հատուածներէ Յառաջարան մը կազմելու համար հարկ պիտի ըլլար կատարել տեղ տեղ յապաւումներ, նաեւ փոփոխութիւններ եւ յաւելումներ: Թէ ինչպէս կը փոփոխէ բնագիրները Կեղծ—Ագաթանգեղոս, բացայայտ կը տեսնուի Կորիւնէն բանաքաղուած հատուածներու մէջ, թէ հոս եւ թէ յետոյ Պատմութեան մէջ:

Այս անմիասնական տարրերու համադրութենէն ծագած անպատեհութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ մտքի հակասութիւնները շօշափեցինք վերը. բայց աւելի ակնհայտ պիտի տեսնուի հետեւեալ պատկերին մէջ:

Խմբագիրը կամ Կեղծ—Ագաթանգեղոս կը պնդէ թէ ինքը ի հրամանէ Տրդատայ ձեռնարկած է «պատմել նախ զհայրենեացն գործս քաջութեան քաջին Խոսրովու... եւ կամ վասն մահուանն քաջին Խոսրովու... եւ կամ վասն հօրամոյն քաջութեան Տրդատայ եւ որ ինչ գործ գործեաց (իմացիր՝ Տրդատ) յամս յաւուրս իւրոց ժամանակաց. եւ կամ վասն սիրելեաց վկայիցն Աստուծոյ (Հռիփսիմեանց) ... եւ կամ որպէս գթացեալ Աստուծոյ այց արար Հայոց աշխարհիս <եւ> ի ձեռն առն միոջ եցոյց զսքանչելիս մեծամեծս¹⁰» (10—11), այս ինքն ի ձեռն Ս. Գրիգորի: Տրդատ «ոչ զիւր ինչ քաջութիւն սուտ հրամայեաց մեզ վիպասանել եւ ոչ զքմազարդ բանից ինչ առասպելս աւելի քան զարժանն ընթանալ. այլ իրք որ եղեալք վասն յեղանակաց յեղափոխ ժամանակաց, մարտամբոխ պատերազմաց, սուրակոխ բազմահեղ արեանց կոտորածոյ անհուն զօրաց շփոթելոց...¹¹» պատմել (10): Եւ այս ամէնը «ոչ եթէ ի հին համ-

¹⁰ Ձեմ ուղեր մի առ մի մատնանիչ ընել այն քերականական եւ հետորական սոցթաքումները, զորոնք կը գործածէ խմբագիրը այս հատուածին մէջ:

¹¹ Նաեւ հոս մեծ է հոյլը անկապ նախադասութիւններու եւ քերականական սոցթաքումներու: Բայց որ հետաքրքրական է՝ հատուածին մէջ կիրարկուած են կարգ մը բարդ բառեր, որոնք իրենց կազմութեամբ անձանօթ են դասական մատենագրութեան, ուստի եւ եկամուտ են Ագաթանգեղոսի Պատմութեան, որ իւր հարազատ մասերու մէջ դասական չըջանի կը պատկանի: Այս պարագան խօսուած պարագայ մը կ'ընծայէ մեր տեսութեան, թէ անպակ ժամանակի խմբագրի մը ձեռքը աւերներ գործած է այդ ոսկեմատենին մէջ: Տեսնենք այդ բառերը.

1. Վիպասանել. դասականը ունին՝ վիպասան (Եփրեմ, Ա., 352, 377. Ոսկ. Ես., 291 էւն). վիպասանութիւն (Եւս. Բրոնիկոն, 84, 177. Փ. Բիւզ., Գ., 13). բայց չեն գործածած վիպասանել. հիներէն ունի նաեւ Ասողիկ 275:
2. Յեղափոխ. անձանօթ է դասականներուն. բայց յաճախ կը գործածեն զայն եղիչէ, էջ 5, 7, 26. Կեղծ—Ղազար Փարպեցի. «բազմալեզանակ», 2. Սոկրատ., 48. Դաւիթ Անյաղթ, 201. յեղանակեմ. Օձնեցի, 61:
3. Յեղափոխ. դասականներու անձանօթ: Հմմտ. «յեղափոխ յեղանակաց. Յովհ. Դրաստանակերտցի, 3: Յեղափոխեմ. Սեբեր., 183 (կասկածելի հարազատութիւնը). ձառք Աթա-

բաւուց տեղեկացեալք մատենագրել զայս կարգաւ. այլ որոց մեզէն իսկ եղեալ ակննատես կերպարանաց եւ առնթերակաց հոգեւորական գործոց» (էջ 11, նոյնը կրկնուած էջ 470, քաղուած Կորիւնէն): Ուստի խմբագրին նպատակն է ժամանակակից պատմութիւնն գրել իբրեւ ակննատես:

Հակառակ այս յայտարարութեան կը գրէ այլուր, թէ հրաման ընդունած է «կարգել ի ձեռնարկութենէ նշանակագիր ժամանագրաց», այս ինքն յեցած գրաւոր աղբիւրներու վրայ. նոյնը աւելի բացայայտ. «ի մէնջ հարկ պահանջեալ զանցեալ իրացն եղելոց զիրս մատենագրել [յաւելուած խմբագրին՝ յայտնական պատմութիւնք որ առ մեօք գործեցան. սակայն մեծ եւ բազում ջան եղեալ թողուլ այնոցիկ որ յետ մեր գայցեն] զկարգս զրուցաց դարուց ի դարս յիշատակելը»: Առ այս «ի խնդիր եղեալ եւ խուզիւք ի մէջ բերեալ զգարգս դարգս պատմութեան» (5—6): Կը կրկնէ յաճախ, թէ ինքը հրամանաւ Տրդատի գրած է. բայց կ'իմանանք այլուստ, թէ «հրամանք քաղաւորաց» ստիպած են զինք այս աշխատութեան:

Այս տեղիքները փոխադրելով իրենց բնիկ հողին վրայ պիտի գտնեն իրենց բնական իմաստը:

7. ՓԱՆՍՏԵԱՅ ԲԻԻԶԱՆՆԵԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՔ

Փաւստոս Գ. 1, կը ներկայացնէ մեզի իւր «Պատմութեանց» բաժանումը: «Խոստումը», որ պիտի ամփոփէր այս գլխոյն բովանդակութիւնը, ոչինչ կը խոստանայ: Իսկ բովանդակութիւնը կը պատշաճի աւելի Յառաջարանական գրութեան մը, որ Ա.—Գ. գրքերուն կը հայէր: Այժմեան կերպարանքի մէջ քննութեան առնելով զայն, աչքի կը զարնէ այն հանգամանքը, որ հատուածիս Ա. եւ Բ. մասերը մի եւ նոյն մտքի արտայայտութիւններն են գրուած երկու զանազան գրիչներէ: Սկզբնագրին հարազատագոյն կը թուի երկրորդը. մինչ առաջին մասը ուշ ժամանակի խմբագիր մը կը մատնէ:

Կը ներկայացնեմ այս տեղ Ա. եւ Բ. մասերը.

Ա. (Խմբագիր). Ի քարոզութենէն Թագէոսի առաքելոյ եւ ի նորուն յելից եւ ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի եւ	Բ. (Սկզբնագիր). Վասն զի է ինչ մեր Պատմութիւն որ Առաջին է. եւ է ինչ որ Վերջին է. իսկ որ Միջին ինչ եղեւ, այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ: Բայց զի մի Մի-
- նասի, 202, 329. յեղափոխում. Իւսիբոս, 275. յեղափոխութիւն. Կեղծ—Ղազար Փարպ., 2. Անահիտ Շիրակացի, 61:
4. Մարտաւարտ. Ագաթանգեղոսէն առեալ Ղեւոնդ Երէց, 150, Յովհ. Դրաստ. Եւն: Դասականք գիտեն միայն բազմամբոյս:
5. Սուրբախոյ. դասականներու անձանօթ. Կոմիտաս կաթողիկոս առ Սերիոսի ունի «ստաւիկ էր սուրակոխ եւ հրազէզ օրն դատաստանին», 87:
6. Բազմաեղ. անձանօթ դասականներու:
7. Անհում գորք. դասականք գիտեն՝ անհում գետ, ծով, անդունդք, հեղեղ, անչափութիւն (Եփրեմ, Ա., 93. Եւս. Բրոն., 50, Բ. 542. Ամոյս, Ե., 2. Ագաթ., 378). բայց նորարարութիւն է անհում գորք:

Ա. (Խմբագիր).

իւրոյ հանգստեանն. եւ յառաքելա- սպան Սանատրուկի արքային (!) մինչեւ յակամայ հնազանդելն հաւատոցն եւ ի նորուն հանգստեան արքային Տրդա- տայ զանցեալ իրացն զառաջնոցն զվարսն լաւացն եւ որ զնոցուն հա- կառակ ընդդիմակաց. այն ամենայն ի ձեռն այրոցն գրեցան: Բայց եւ մեք ի մերում աստ եղաք փոքր ի շատէ ի կարգի պատմութեան, ոչ զանց արա- րեալ թողաք վասն պատշաճ իրաց կարգին:

Խմբագրէն է համեմատութեանս Ա. մասը ամբողջութեամբ: Անիկա Միջին պատմութենէն քաղուած հանուած Ա. եւ Բ. գլուխ- ներու «խոստումները» կամ խորագիրները չահագործած է հոս սա- կաւ փոփոխութեամբ, որպէս զի «Թաղէոս առաքելոյն» եւ «առա- քելասպան Սանատրուկի» անունները ներմուծէ. ասով դուրս ին- կած են Փաւստոսի Սկզբնագրին Ա. գլուխն եւ Բ. գլխոյն մէկ մասը: Սկզբնագիրն էր ենթադրաբար:

«Ա. Վասն նախավկայիցն Գայիանեայ եւ Հռիփսիմեայ եւ նո- ցուն ընկերացն եւ ելիցն նոցա մարտիրոսութեամբ:

Բ. Վասն մեծի առաջնոյ քահանայապետին Գրիգորի <եւ որդ- ւոյ նորա Արիստակիսի վարդապետութեանն եւ հանգստեանն> եւ նոցունց շիրմանցն: Եւ վասն Տրդատայ արքայի եւ ակամայ հնա- զանդելոյն նորա հաւատոցն եւ հանգստեանն»:

Փաւստոսի ծանօթ են Հռիփսիմեանք. եւ երկիցս յիշատակած է զանոնք. «Սոյնպէս եւ ի դաւառ(ի)ն Այրարատեան զնախա- վկայսն Քրիստոսի, ուր Գայիանէն եւ Հռիփսիմէն կային հանդերձ իւրեանց զործակցօքն» (էջ 32): Դանիէլ իւր հրապարակախօսու- թեան մէջ կ'ըսէ. «Ձի թէպէտ եւ դուք... տիրասպան ազգին խոր- հրդոցն հաղորդեցայք Հրէիցն, զի նոքա զՏէրն կարծեցին սպա- նանել, հարքն ձեր զնորին առաքելոյն (= զՀռիփսիմեանս) եւ զհետ նոցա¹⁶ զնոցին (տպ. նոցին) նմանին (զԳրիգոր) չարչարե- ցին վասն նոյն նորին իրաց. իսկ զինի սորին (Գրիգորի) իրացս այսոցիկ¹⁷ եկին բազմութիւնք սրբոց վկայիցն Աստուծոյ (Արիս- տակէս, Վրթանէս, Գրիգորիս) նոցին առաքելոցն ճգնակիցք» (34):

¹² Տպ. զի մի ի միջի մերոյ պատմութեանս:
¹³ Ընդհատ հոս պակաս իմաստով. հմմտ. «Ամս սակաւ ինչ ընդհատ ի բերուց եւ ի վեց հազարաց», Եւս. Քրոնիկոն, Ա., 197: Ձեռն ինչ ընդհատ ի հեթանոսաց, Եզնիկ, 252 եւն:
¹⁴ Հմմտ. «Ձհանդէս ճգնութեան նորա ոչ ոք ի մարդկանէ ըստ արժանւոյն պատմել կա- րացէ. սակայն եւ մեք խուն մի նշանակեցուք ձերում աստուածաբանութեանդ. վկայար. Փոկասի, 492:
¹⁵ Այս նախադասութիւնը իւր հայցական հոլովով անփոփոխ անցած է Ա. մասին: Թերեւս հոս բերելու է նաեւ «խուն մի նշանակեցաք փոքր ի շատէ ի կարգի պատմութեան(ս) զանցեալ...»:
¹⁶ Տպ. նորա:
¹⁷ Թուի անհարգատ:

Բ. (Սկզբնագիր).

ջինն ի մերմէ պատմութենէս¹² ընդ- հատ¹³ երեւեցի՝ հուն մի նշանակե- ցաք¹⁴ <զանցեալ իրացն զառաջնոցն զվարսն լաւացն եւ զնոցուն հակառակ ընդդիմակցացն>¹⁵. զոր օրինակ ա- ղիւս մի կարգած ի մէջ որմոյն շի- նուածոյ ի կատարունն բովանդակու- թեան: Այս ինչ, որ ինչ յետ այսո- ցիկ կարգի, աստ պատմի աստէն առ ամին:

Իսկ Թաղէոս առաքելոյն, Սանդուխտ վկայի եւ առաքելասպան Սանատրուկի մասին չունի Փաւստոս որ եւ է ծանօթութիւն: Այն տեղիքները Փաւստոսի քով, ուր Թաղէոսի անունը կը յիշուի, յետսամուտ են: Ասոնք են.

ա. «Ետուն ի կաթողիկոսութիւն զՅուսիկն ձեռնադրել զոր- քին Վրթանայ եւ նստուցին զնա յաթոռն [առաքելոյն Թաղէոսի եւ յաթոռ]¹⁸ իւրոյ հաւուն մեծին Գրիգորի» (26):

բ. Դանիէլ իւր հրապարակախօսութեան ժամանակ կ'ըսէ. «Դուք... սպանէք... (զ)սուրբ մանուկն Յուսիկ[ն], զհայրա- պետն, զաթոռակալն, զվիճակալն [զվիճակին Թաղէոսի առա- քելոյն եւ]¹⁸ զնորին նմանոյն Գրիգորի» (35):

գ. «Արժանի եղեւ սա (Ներսէս) աթոռոյն հայրապետաց եւ տեղւոյ հարցն իւրոց առաջնոց [աթոռն Թաղէոսի առաքելոյ եւ ժառանգութիւն]¹⁸ հօրն... Գրիգորի» եւն (60):

դ. «Միսիթարէր (Ներսէս) զհաւատացեալս... [զԹաղէա- կան աթոռն միւսանգամ ելից եւ իւրոյ հարցն նմանեալ որդի եղեւ]¹⁸ եւ չարախօսացն ընդդիմացեալ ըմբերանէր, խափանէր» (62):

Այս ա—դ հատուածներու մէջ եկամուտ տարրները ակներեւ են, մուտ գտած քերականութեան անհմուտ ձեռքէ մը: Նոյն ան- հմտութիւնը աչքի կը զարնէ նաեւ Գ. 1 ա. հատուածին մէջ: Ըստ այսմ կազմուած է նաեւ այս գլխուն ոչինչ խոստացող խոստումը.

«Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն Թաղէոսի առաքելոյ յերկիրն հայաստան աշխարհին. կանոնք ժամանակագիր մատն- նից» (5) որ Գ. դպրութեան գլխոց ցուցակին մէջ ներկայացուած է. «Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեան Թաղէոսի առաքելոյ յեր- կիրն հայաստան աշխարհին որդւոյ Թորգոմեայ» (2):

Անհմուտ խմբագրողին խակութիւնը նաեւ հոս կը տեսնուի: Անիկա Գ. դպրութեան ընդհանուր խորագրին տողերս. «... Կա- նոնք ժամանակագիր մատենից տան որդւոցն Թորգոմայ Հայաս- տան աշխարհին» այսպէս հատակոտորած եւ դասած է Խոստ- մանս մէջ:

Ըստ այսմ Գ. դպրութեան Ա. գլխուն առաջին մասը իբրեւ անպէտ ի բաց յապաւելով զարձնենք մեր ուշագրութիւնը երկրորդ մասին վրայ, որ ինչպէս կը թուի, նախնաբար Փաւստոսի գրոց ընդհանուր Յառաջարանին մասն պէտք է եղած ըլլայ:

Այս հատուածէն կ'ուսանինք, թէ Փաւստոս եւ այլք ձեռնար- կած են զրել Հայոց Պատմութիւն մը. որ կը բաղկանար երեք գրքէ, կոչուած՝

- Առաջին Պատմութիւնք.
- Միջին Պատմութիւնք եւ
- Վերջին Պատմութիւնք:

¹⁸ Յետոյ մուծուած: Կեղծիքը կը մատնէ մասնաւորապէս զ հատուածին «արժանի եղե... գաբոնն... ժառանգութիւն» տեղիքը, փոխանակ տրական հայցական:

Միջնոյն համար կը խոստովանի Փաւստոս, թէ «ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ», առանց յիշատակելու այդ «այլոց» անունները: Միջնոյն բովանդակութիւնն է Հռիփսիմեանց Վկայարանութիւնն եւ Գրիգորի Վարքը:

Առաջին եւ Վերջին պատմութեանց հեղինակն ինքն Փաւստոս է:

Վերջին Պատմութիւնք, որոնք հասած են մեզի, կ'ընդգրկեն Խոսրով Բ.էն մինչեւ Խոսրով Գ., այն է 311էն մինչեւ 387 շրջանի Հայոց պատմութիւնը: Իսկ Առաջին պատմութիւնք չեն հասած մեզի:

Թէ ի՞նչ էր Վերջին պատմութեանց արտաքին կազմն եւ ներքին բովանդակութիւնը, այս մասին տեղեկութիւն կու տայ հեղինակը գործին սկիզբը դրած «Խոստովանութիւն¹⁹ նախագիտելի» յառաջարանականին մէջ.

«Այս ինչ է ի դպրութիւնս <չորս> Երրորդ պատմութեանցս. Ժամանակագիր կանոնք մատենից եւ առ նմին դպրութիւնք չորք²⁰. այս ինքն են սոքա²¹ չորք մատենանք. եւ չորեքին միոյ իրաց յիշատակարանք են, յիշեցուցիչք պատմութեանց տան²² Հայաստան աշխարհին որդւոց Թորգոմայ... Ժամանակագիր արարեալ ի թագաւորութենէն Խոսրովու որդւոյ Տրդատայ մինչեւ ի միւս վերջին ժամանակն վատթարելոյ թագաւորացն Հայոց. եւ ի քահանայապետութենէն Վրթանայ... մինչեւ ցայնոսիկ ի վերջինսն... մի ըստ միով է կարգօք, թուօք եւ համարօք կանոնեալ դրոշմեալ նկարեցի իւրաքանչիւր գլխովք. եւ չորս խոստովունս չորից չորեցունց դպրութեանցս յիւրաքանչիւր²³ գլուխս պատուաստեցի մինչեւ ի կատարած սորին...»:

Ասկէ կը հետեւի, թէ Փաւստոս կը կոչէ իւր աշխատութիւնքը ընդհանուր անուամբ Պատմութիւնք. եւ կը զանազանէ.

- Ա. (գիրք) Պատմութեանց, «Առաջին».
- Բ. (գիրք) Պատմութեանց, «Միջին».
- Գ. (գիրք) Պատմութեանց, «Վերջին»:

Այս Ա.—Գ. գրքերը մասնական անուամբ կը կոչուին «Ժամանակագիր կանոնք մատենից»: Գ. գիրքն ունի Ա.—Գ. դպրութիւն:

Երրորդ պատմութեանց մէն մի դպրութիւն կրած է խորագիրս.

¹⁹ Տպ. խոստովանութիւն:
²⁰ Տպ. երեք:
²¹ Այս ինքն ժամանակագիր կանոնք մատենից:
²² Տպ. ազգաց:
²³ Տպ. յիւրաքանչիւր իւր:

ՓԱԻՍՏԵԱՅ ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՅ

ԵՐՐՈՐԳ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ

ԿԱՆՈՆՔ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐ ՄԱՏԵՆԻՅ ՏԱՆ ՈՐԳԻՈՅՆ ԹՈՐԳՈՄԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԳՊՐՈՒԹԻՒՆ Ա. (Բ. Գ. Գ.)

Գործին այս խորագիրը յետագայ ընդօրինակողներուն անհասկանալի եղած է, մասնաւորապէս Ա. գրոց անկումին եւ Բ. գրոց բացակայութեան պատճառաւ: Անոնք իրենց ձեռքը գտնուած օրինակին մէջ Երրորդ պատմութիւնք կարգալով հասկցած են Գ. դպրութիւն եւ այսպէս թուարկած են յաջորդները. ուստի

- Գ. = Ա.
- Դ. = Բ.
- Ե. = Գ.
- Զ. = Դ.

Այս փոփոխութիւնը տեղի ունեցած է Ը. դարէն վերջը: Այս դարուն կեղծ-Ղազար Փարպեցի այժմեան Դ. դպրութիւնը գիտէր «Պատմութիւն երկրորդ». երբ կը գրէր. «ըստ գրեցելոցն ի Պատմութեան երկրորդումն, ի քառիս հնգետասաներորդի», այն է Դպրութիւն Դ. դուրս ԺԵ. կ'անարկուի էջ 101—102 (Պատկ.)²⁴:

Տ. Փ. ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՅ Ա. ԳԻՐԳ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՅ

Հարցնենք այժմ. ի՞նչ էր Փ. Բիւզանդեայ Առաջին Պատմութեանց խորագիրն ու բովանդակութիւնը:

Քանի որ Միջին, այն է Բ. Պատմութիւնք, որոնք «ի ձեռն այլոց» գրուած էին, նիւթ ունէին Տրդատ Գ.ի օրով տեղի ունեցած անցքերը, յատկապէս Հռիփսիմեանց նահատակութիւնն եւ Գրիգորի աւետարանութիւնը. իսկ Երրորդ Պատմութիւնք Ա.—Գ. դպրութեանց մէջ 311—387 տարիներու անցուդարձերով կը գրաւէին, ինքնին պիտի հետեւի, թէ Առաջին Պատմութիւնք կ'ընդգրկէին «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց», որոնք յառաջ քան զՏրդատ Գ. նստած էին Հայկական դահին վրայ:

Այսպէս կամայ ահամայ կ'ուղղուի մեր ուշադրութիւնը այն ժամանակագրին վրայ, որ, ըստ Սեբիոսի, յեցած Ագաթանգեղոսի արձանագրութեան վրայ, պատմած է «զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն», այն է Սելեւկեանց եւ Պարթեւաց, Հայոց, Պարսից եւ Հռովմայեցւոց, այնպէս ինչպէս հասցուցած է մեզի Սեբիոս «Ապստամբութիւն Պարթեւաց» բաժնին եւ եռանուն Արքայացանկին մէջ:

Թէ ունէին Փ. Բիւզանդեայ Պատմութիւնք այս բովանդակութիւնը, կը վկայէ օտար պատմագիր մը՝ Պրոկոպիոս, որ ծագած է Զ. դարուն (+ 562էն քիչ ետքը) եւ մասնակցած է Բելիսարի արեւելեան արշաւանքներու ալ: Ինքը հմուտ իրաւագէտ մը, երբ

²⁴ Տէ՛ս առ այս Ստ. Մալխասեանց, Մի նկատողութիւն Փաւստոսի Պատմութեան մասին: Zeitschrift für armenische Philologie, I (1903), 64—66:

կար ժամանակ ապրած է Բելիսարի բանակին մէջ, ուր կը ծառայէին հայ սպաներ ալ: 550ին գրեց Վասն Պարսկական պատերազմին եւ 560ին Վասն Շինութեանց գրքերը:

Այս գրքերու մէջ երկիցս կը յիշէ Պրոկոպիոս «Հայոց Պատմութիւն» մը, *ή τών Ἀρμενίων ιστορία* (Վասն Պարսկ. Պատ., Ա., 5, Վասն Շինութեանց, Գ., 1) կամ *ή τών Ἀρμενίων συγγραφή* (Վասն Պարսկ. Պատ., Ա., 5): Ասկէ յառաջ բերած է ընդարձակ հատուած մը Արշակ Բ.ի մասին (Վասն Պարսկ. Պատ., Ա., 5)²⁵, գրեթէ բառ առ բառ քաղուած Փ. Բիւզանդեայ Ե. 7 գլխէն: Ուստի Պրոկոպիոս «Հայոց Պատմութիւն» ըսելով կ'իմանայ, գոնէ հոս, Փաւստոսի «Երրորդ Պատմութիւն» տան որդուոցն թորգոմայ հաստան աշխարհի»:

Նոյն «Հայոց պատմութեան» քաղուածաբար յառաջ կը բերէ Պրոկոպիոս, Վասն Շինութեանց, Գ., 1. ուրիշ հատուած մ'ալ, զոր կարեւորութեան համար կը ներկայացնեմ հոս²⁶:

«Թէ էր երբեմն թագաւոր Հայոց ի նմին ազգէ, հաստատեալ ցուցանէ հնոցն պատմութիւն: Այլ իբրեւ Աղեքսանդր Մակեդոնացի գրագաւորութիւնն Պարսից կործանեաց, նուաճեցան Պարսիկ (ընդ լծով Մակեդոնացուց). բայց Պարսեւս ապստամբեալ ի բաց կացին ի ծառայութեանն Մակեդոնացուց եւ պարտեալ եւ ի բաց վտարեալ գնոսա տարածանէին գիշխանութիւնն իւրեանց մինչեւ ցգետն Դիդաք: Հանդարտէին Պարսիկը ընդ իշխանութեամբ սոցա ամս հինգ հարիւր, մինչեւ ցժամանակն յորում թագաւոր էր ի վերայ Հռոմայեցուց Աղեքսանդր որդի Մամեայ: Յայնմ ժամանակի, որպէս ասէ իսկ Պատմութիւնն Հայոց (*ή τών Ἀρμενίων ιστορία*), մի ումն ի թագաւորացն Պարսեւաց թագաւորեցոյց զԱրշակ գեղբայր իւր ի վերայ աշխարհին Հայոց: Ապա մի ոք կարծիցէ, թէ Արշակունիք ի Հայոց անտի սերեալ իցեն: Սոքա զամս հինգ հարիւր խաղաղութեամբ պահեցին զգեղբայրութիւն ազգատոհմին իւրեանց»:

Ընդգծուած տողերը քաղուած են Սերիոսի ժամանակագրէն, որուն համապատասխան տեղիքն են. «Եւ եղև յետ մահուանն Աղեքսանդր Մակեդոնացուց ծառայեցին Պարթեւք (կարգա՛ Պարսիկը) Մակեդոնացուց ամս ԿԱ: ... Յամի ԺԱ. Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթեւք ի ծառայութեանն Մակեդոնացուց: Եւ թագաւորեաց Արշակ մեծ...: Եւ Արշակ արքայ հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն զԱսորեստանեայս... եւ զԲարեւլացիս եւ զՊարսիկս եւ զՄարս եւ զԵրկիրն Հայոց...: Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց»:

Այս պարագան տարակոյս չի թողուր այլ եւս, թէ Սերիոսի ժա-

²⁵ Հոյերէն թարգմանութեամբ՝ Հ. Ա. Մատիկեան, Անանուն կամ Կեղծ-Սերիոս, էջ 18—22:

²⁶ Հմմտ. անդ, էջ 22—23:

մանակագիրը նոյն է Պրոկոպիոսի յիշած «Հայոց Պատմութեան» հեղինակին հետ. եւ որովհետեւ այս Պատմութիւնը կը նոյնանայ Փաւստեայ Բիւզանդեայ Պատմութեանց Գ. գրքի հետ, պիտի հետեւցնենք, թէ ժամանակագիրն եւ Փաւստոս նոյն անձնաւորութիւններն են:

Այս նոյնացումը կը ճշդէ նաեւ Փ. Բիւզանդեայ Պատմութեանց Ա. Գրքի բովանդակութիւնը, այն է 310 ն. Բ. մինչեւ 409 շրջանի «կանոնք ժամանակագիր մատենից»: Այս ինքն Փաւստոս Ա. Գրքին մէջ պատմած է նախ «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց» եւ Պարթեւաց մինչեւ ցբարձումն Պարթեւական պետութեան, յեցած Ագաթանգեղոսի արձանագրութեան վրայ, ապա տուած է հայ թագաւորաց յաջորդութիւնը Տրդատ Բ.էն մինչեւ Վռամշապուհ, ուստի 226էն մինչեւ 409, ժամանակակցական համեմատութեամբ Պարսից արքաներու եւ Հռոմէական կայսրներու, կից յիշելով նաեւ կարեւոր պատերազմական դէպքերը, տեղի ունեցած Խոսրով Ա.ի եւ Տրդատ Գ.ի օրով. «զի մի եւ Միջինն ի մերմէ պատմութենէ ընդհատ երեւեսցի, հուն մի նշանակեցաք, զոր օրինակ աղմիւս մի կարգած ի մէջ որմոյն շինուածոյ, ի կատարումն բովանդակութեան» կանոնաց ժամանակագիր մատենից:

Այս տեսակէտով ուշագրաւ են Պրոկոպիոսի վերջին տողերն ալ, ուր հայ Արշակունեաց տեւողութիւնը կը նշանակէ «զամս հինգհարիւր», ուստի մօտաւորապէս 95 ն. Բ.—409 յ. Բ.: Այս թիւը գտած ըլլալու է Պրոկոպիոս Հայոց Պատմութեան Ա. գրքին վերջը, հոն ուր Եռանուն Արքայացանկը կը գրէ թէ Վռամշապուհի մահուամբ «բարձաւ թագաւորութիւնն Հայոց, որ տեւեաց ամս ՆԵ», այն է 405, զոր՝ յեցած Պրոկոպիոսի ընթերցուած ին վրայ պէտք է ուղղել «ամս ՇԵ», հաշուելով Արշակ փոքրի գահակալութենէն մինչեւ Վռամշապուհի մահը, այս ինքն 95 ն. Բ.—409 յ. Բ. որ ճշդիւ 505 կու տայ:

Եղան քննիչներ, որոնք հոտառութիւնն ունեցան Փաւստոսի Բիւզանդեայ Ա. Գրքի հետքերը փնտռելու Սերիոսի Պատմութեան մէջ. այսպէս Յ. Թոփճեան²⁷, Հ. Կ. Տէր-Սահակեան²⁸ եւ Հ. Ա. Մատիկեան²⁹: Անոնք ուղեցին Փաւստոսի Ա. Գրքի մաս համարիլ Սերիոսի Նախնի քաջաց վիպասանութիւնը, միացնելով անոր հետ նաեւ «Ապստամբութիւնն Պարթեւաց» հատուածը: Այժմ, Ագաթանգեղոսի արձանագրութեան հայոց հատուածը իր պատշաճ տեղը զետեղելէ ետքը, Սերիոսի խօսքերը Նախնի քաջաց վիպասանութեան հեղինակի մասին այնքան պայծառ են, որ այլ եւս խնդիր կարելի չէ յուզել այս մասին կամ ենթադրութիւններու

²⁷ Արարատ, 1901, էջ 518—524: Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Ashot I. und Smbat I., Berlin 1905, S. 3. Die Anfänge des armenischen Mönchtums mit Quellenkritik, 1904, S. 3—14.

²⁸ Հ. Գ. Ալիշան, Հայաստան յառաջ քան զիւրեքն Հայաստան, Վենետիկ 1904, էջ 285—288, ծան. Հրատարակչին:

²⁹ Անանուն կամ Կեղծ-Սերիոս. քննական ուսումնասիրութիւն: Վիեննա 1913:

անձնատուր ըլլալ: Ինքը Սեբիոս է անոր հեղինակը³⁰: Այս պատճառաւ ալ Պրոկոպիոս իւր ձեռքը ունեցած «Հայոց պատմութեան» մէջ չէ գտած ակնարկութիւն Հայոց Նախարչակունեան, այն է 95 ն. Ք. Թուականը կանխող շրջանի մասին եւ դիմած է Հնոց պատմութեան, այս ինքն հին յունական պատմագիրներու, իմանալու համար թէ Հայք Տիգրանէ յառաջ ալ թագաւորներ ունեցած են. «Թէ էր երբեմն թագաւոր Հայոց ի նմին ազգէ, հաստատեալ ցուցանէ հնոցն պատմութիւն»: Հետեւաբար անտեղի է «Կեղծ-Սեբիոսի» վերագրել գրուածք մը, որ Սեբիոսի հարազատ գրչի արտադրութիւնն է: Անիրաւ է նաեւ նոյնը սեպհականել «Մար Աբայի» կամ «Անանունի»:

9. «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐ» ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻՒԶԱՆԳԵԱՅ

Այն հանգամանքը, որ «Ժամանակագիրը» նոյն է Պրոկոպիոսի վասն Շինութեանց Գ. 1 յիշուած *ή τῶν Ἀρμενίων ἱστοριοῖο* հեղինակին հետ, իսկ այս «Հայոց պատմութիւնը» նոյն է Պրոկոպիոսի վասն Պարսկական պատերազմին Ա. 5 յիշատակուած «Հայոց պատմութեան» հետ, ունկից յառաջ կը բերուէր Արշակ Բ. ի արկածը Անյուշ բերդին մէջ, համաձայն Փաւստոսի Բիւզանդեայ Ե. 7, կը հետեւի, ինչպէս եզրակացուցինք արդէն, որ «Ժամանակագիրն» եւ Փաւստոս Բիւզանդեայ նոյն անձնաւորութիւնն են:

Այդ «Ժամանակագիրը» կարգացած է Ագաթանգեղոսի արձանագրութիւնն ի Մծուրք «յունարէն դպրութեամբ». ուստի եւ գիտէ յունարէն լեզուն: Կ'ըսուի նաեւ Փաւստոսի համար, թէ «էր ժամանակագիր մեծ պատմագիր, որ էր ժամանակագիր Յունաց» (ի վերջ Գ. 21, էջ 50 Պատկանեան):

Փաւստոս անուն եպիսկոպոս մը կը յիշուի Փ. Բիւզանդեայ Պատմութեան մէջ չորիցս. կ'ըսուի. «էր առ այնմ ժամանակաւ (յաւուրս Ասպուրակէս եպիսկոպոսապետի, 385—386) Փաւստոս եպիսկոպոս. սա ի ժամանակս Ներսէսի եպիսկոպոսապետին էր ի տան նորա իբրեւ թելակալ. նոյնպէս Զորթ այր ներքինի ընդ նոսին (կարգա՛ ընդ նմա): ... Եւ էին սոքա ի տեսչութիւն աղքատանոցացն հաւատացեալք. եւ յամենայնի էին հաւատարիմք նորա (Ներսիսի) ի ժամանակս նորա (373էն յառաջ). եւ յամս Խոսրովու եւ Արշակայ երկուց թագաւորացն բաժանաւորացն, մինչդեռ եւս կային նոքա կենդանիք (Զ. 5): Եւ «էր եղբայր մի Փաւստեայ եպիսկոպոսի» Առոստոմ անուն. «եւ էին լեալ սոքա ազգաւ հոռով»: 373ին, երբ վախճանեցաւ Ներսէս, «առեալ զմարմին սրբոյն ... պաշտօնեայք եկեղեցոյն եւ Փաւստոս եպիսկոպոսն... բարձին յաւանէն ի Խախ գեղջէ... տարան ի Թիլն աւան յիւր գիւղն» (Ե. 24): Կը յիշուի Արշակ Բ. ի գահակալութեան առաջին տարին (340) նաեւ «ծերունի եպիսկոպոսն, որում անուն էր Փաւստոս»,

³⁰ Հմմտ. Մատենադրական հետազոտութիւններ, Բ., էջ 61—72:

որ զՆերսէս սարկաւագ կը ձեռնադրէ (Դ. 3): Կարելի է մտածել, թէ այս Փաւստոս նոյն ըլլայ վերոյիշեալ Փաւստոս եպիսկոպոսի հետ, եթէ ընդունինք, թէ անոր «ծերունի» որակումը յաւելուածն է Պատմութեան հայ խմբագրողին, որ կը ճանչնար զանիկա անձամբ անոր ծերութեան օրերուն:

Արդ Փաւստոս եւ Առոստոմ եղբարք ծագմամբ «հոռով» էին: Թէեւ այլուստ ծանօթ չէ, թէ Փաւստոս եպիսկոպոս մը պատմագրութեամբ պատաղած ըլլայ, բայց այս չի խափաներ զմեզ ընդունելու, թէ Ներսէս Մեծի հայրապետանոցի թելակալը գրած ըլլայ երկրին պատմութիւնը. այնպէս որ կրնանք նոյնացնել զինքը Բիւզանդեայ որդւոյ Փաւստոս մեծ պատմագրին հետ, «որ էր ժամանակագիր Յունաց»:

Փաւստոս հասցուցած է իւր Պատմութիւնը «մինչեւ ցժամանակս վատթարելոյ թագաւորացն Հայոց», այն է մինչեւ Խոսրով Երրորդի կարճատեւ թագաւորութիւնը: Վախճանած է հաւանօրէն 390էն յառաջ. ուստի ժամանակ մը, երբ գոյութիւն չունէին հայ նշանագիրները, եւ հարկադրաբար ստիպուած էր գրել յունարէն դպրութեամբ:

Պրոկոպիոս Հայոց Պատմութեան այս յունարէն սկզբնագրէն օգտուած է, թէ ունէր աչքի առաջ անոր հայերէն խմբագրութիւնը: Ինձ վերջինս հաւանականագոյն, մանաւանդ թէ ստոյգ կը թուի, քանի որ ծանօթ է իրեն հայ Արշակունի տան բարձումը 409ին:

Տեսանք վերագոյն, Սեբիոսի վկայութեամբ, թէ «Ժամանակագիրը» գտնուած է Մծուրք, Սանատրուկի քաղաքը, եւ տեսած է հոն, Սանատրուկի ապարանքը պեղելու ժամանակ, վէմի վրայ փորագրուած Ագաթանգեղոսի արձանագրութիւնը յունարէն դպրութեամբ եւ արտագրած: Արդ Փաւստոս եպիսկոպոս իբրեւ թելակալ Ներսիսի ապարանքին յԱշտիշատ եւ իբրեւ տեսուչ աղքատանոցներու, կրնար գիւրութիւն ունենալ այցելելու մերձակայ Մծուրք քաղաքը, նաեւ պատեհութիւնը՝ ներկայ գտնուելու հոն կատարուած պեղումներու: Ուրիշ կողմէ ինքը միակ մատենագիրն է, որ ծանօթ է Մծուրքի եւ գիտէ թէ կայ «ի տեղուջն ի հնոցն իմն շինած քաղաք, զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղւոյն Մծուրք կոչի» (Դ. 14). տեղեակ է նաեւ նոյն շրջանի բնութեան: Մեր ենթագրութիւնը, թէ պեղումը կատարուած է Շապուհ Բ. ի օրով, իբր 363—369 տարիներուն, հաւանական կ'ընծայէ ընդունելու, թէ Փաւստոս եպիսկոպոս այս տարիներուն տեսած եւ արտագրած է Ագաթանգեղոսի արձանագրութիւնը: Թերեւս արձանագրութեանս գիւտը յորդոր եղած է իրեն զբաղելու երկրին անցեալ եւ ժամանակակից դիպաց պատմութեամբ, այն է 311—385 եւ կազմելու ժամանակագրական մատեան մը իբրեւ շարունակութիւն Ագաթանգեղոսի Պատմութեան «առաջին թագաւորացն Հայոց»:

10. ՓԱԽՍՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ՅԱՌԱՋԱՐԱՆԸ

Պիտի ընդունինք ի յառաջագունէ, թէ Փաւստոսի Պատմութիւնք ունեցած են Ա. Գրոց սկիզբը ընդհանուր Յառաջարան մը, ուր բացատրուած էր ձեռնարկութեան շարժառիթը, ծրագիրն եւ նպատակը: Եթէ Գ. Պատմութիւնք ունին «Ոոստովանութիւն նախագիտելի», առանց տարակուսի նման նախագիտելիք մը գետեղուած էր նաեւ Ա. Գրոց սկիզբը: Այս նախագիտելիքը կորսուած է այժմ Ա. Գրոց հետ: Բայց Զ. դարուն, երբ գոյութիւն ունէր «Հայոց Պատմութեան» իբրեւ մաս Ա. Գիրքը, կարգացած ըլլալու էր Ագաթանգեղոսի խմբագիրը Ա. Գրոց հետ նաեւ անոր նախագիտելիքը. եւ ինչպէս քաղուածներ ըրած է Ա. եւ Գ. գրքերէ, պիտի ենթադրենք թէ նաեւ անոնց նախագիտելիքէն բանաքաղած ըլլալու է ինչ ինչ:

Ինձ կը թուի, թէ Ագաթանգեղոսի Յառաջարանին հետեւեալ տեղիքները աւելի պատշաճութեամբ Փաւստոսի Պատմութեանց կը հային քան «Գրիգորի գրքին».

«Սոյն օրինակ տեսանեմք հարկ վտանգի հասեալ ստիպեալ զմեզ. առաւել ի հարկէ նաւեալք ի վերայ իմաստութեան ծովուն. զի ոչ ոք է ամենեւին այն ի մարդկանէ, որ կարող իցէ զայսպիսի ջան վաստակոց քրանալից աշխատութեամբ անձամբ անձին մատուցանել, եթէ ոչ իշխանութեան հրամանի հասեալ ստիպեալ՝ զայս առնել [տալ]՝³¹ տաղնապիցէ: Եւ ո՞վ այն իցէ [կարող], որ զխորս անդնդոց ծովուն քննել խրոխտիցի [այլ շահս օգտութեան վաճառացն երկայն ճանապարհօքն անձանց եւեթ կամին մատուցանել]: Սոյն օրինակ եւ մեր ոչ յանդնութեամբ տղայարար բարուք ինչ ի ներքս [անկանել անմտաբար] հոսեցաք, այլ ակամայ՝ [ընթացեալ ըստ հրամանացն] ի բոնութենէ հարկապահանջ իշխանացն՝ [գիմեալ] նաւեցաք ի մատենայած ծովուս պատմութեան:

Վասն զի ստիպեաց զաղքատիմաստ խանութն մեր հրաման քաղաքաց. եւ ի մէջը հարկ պահանջեալ զանցեալ իրացն եղելոց զիրս մատենագրել՝ [յայտնական պատմութիւնք, որ առ մեօք գործեցան: Սակայն մեծ եւ բազում ջան եղեալ թողուլ] այնոցիկ որ յետ մեր զայցեն զկարգս³² գրուցաց դարուց ի դարս յիշատակել: Զի ոչ եթէ կամօք ինչ յօժարեցաք հաւանել առնել զայս, այլ իբրեւ ոչ կարի ինչ ընդդէմ մարթացեալ դառնալ արքայատուր հրամանացն [որչափ յուժի կայր՝ մարթացեալ ըստ հրամանացն պատմեցուք]:

Եւ մեր [զայս ջան յանձին կայեալ, անկեալ ի վաճառականութիւն բանից, առեալ զահ երկիւղի, եւ տուեալ զգեղեցկաղիւր յարմարումն պատմութեան: Վասն զի] ի խնդիր եղեալ եւ խուզիւք ի մէջ բերեալ զդարգս դարգս պատմութեանց³² [զմարմնաւորացն մատենագրութիւն] ըստ կարգի [պատմութեան], ըստ օրինին, ըստ ժամանակին, ըստ իրացն եղելոցն, ըստ հրամանացն ի վաճառ մատուցուք (5, 11—6, 12): Արդ ջան յանձին կայեալ մտանել ի պատմաղիւր մատենիցս խորութիւն, ցուցանել այնոցիկ ոյք իմաստութեամբ կամիցին ունկնդիր լինել օգտակար պատմութեանս (9, 17—19):

Արդ ելից ի մտաց երիվարն եւ յարմարեցից զասպարէզն հանճարոյ. ուղ-

³¹ Բառակուսի փակագծի մէջ կ'առնեմ խմբագրին յաւելուածները:
³² Թերեւս լուսադրոյն՝ գղարգս. հմմտ. Փաւստոս, էջ 51. «զարգք եւ դարգք պատմութեանց գրուցուց»: առ այս Հ. Ա. Վարդանեան, Հանդ. Ամս., 1913, էջ 131 եւ 1914, էջ 120 = Բառաքննական դիտողութիւններ, Բ., էջ 35:

զեցից զնպատակն խորհրոց եւ թափ տաց ուժի բազկացս³³ եւ ձգեցից <զազեզն> ի կորովս զբշի մատանցս եւ լեզուաւս զխորհուրդս յուզեցից. [եւ] <զի> չթունքս [ի] չնշել իմաստունս կարացեն, [եւ կարգել հաստատական, յեղեղուկ] հոլովել զանիւ պատմութեան [բանիցս]. զի կամակարպոյնս նաւիցեմք զարեօք ժամանակագրական ծովուս, պատմել [յաղգ յայլ ժողովրդին ստացելոյ, որք օրհնեցեն զՏէր³⁴] <այնոցիկ> որք յետ [այսր անցեալ ժամանակաց] <մեր> զալոց իցեն. որք հարցեալ զհայրենական մատենս՝ պատմեցի նոցա, եւ <ընթերցեալ զթորգոմայ աղգիս, զՀայաստան աշխարհիս> զծրագիր կարգեալս՝ եւ ասացի նոցա³⁵ (12, 12—21):

Այս տողերու համաձայն Փաւստոս ձեռնարկած կ'ըլլայ իւր Պատմութեանց ըստ «արքայատուր հրամանացն», ուրիշ խօսքով «ըստ հրամանացն... իշխանացն» եւ կամ «իշխանութեան հրամանի հասեալ»: Իր ժամանակը նկատի առնելով հրամանատուք եղած պիտի ըլլան Արշակ Գ. եւ անոր եղբայրն Վաղարշակ, որոնց ետեւը կանգնած էր Մանուէլ Մամիկոնեան, ուստի իբր 380—385 տարիներուն:

11. ՓԱԽՍՏՈՍԻ ԲԻԻՉԱՆԳԻՆԵԱՑ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՅՆԵՐԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ե. դարուն, երբ ձեռնարկուեցաւ թարգմանել յոյն եւ ասորի հարց գործերը, անոնց թուին մէջ նաեւ Հիպպոլիտեայ ժամանակագրութիւնն, Եւսեբեայ ժամանակագիր Կանոնք եւ Եկեղեցական պատմութիւնը, առանց տարակուսի պիտի չանտեսուէին Փաւստոսի «Պատմութիւնք տան որդւոցն թորգոմայ հայաստան աշխարհի»: Եւ թարգմանուեցան անոնք:

Փաւստոսի Պատմութիւնք կը բաղկանային երկու գրքէ. Առաջին եւ Երրորդ Պատմութիւնք: Առաջինը կ'ընծայէր «զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորաց» ժամանակագիր կանոններու մէջ. իսկ Երրորդը կ'ամփոփէր 311—385 տարիներու գէպքերը, որոնց աւանջալուր եւ ականատես վկաներ կային զեռ կենդանի Ե. դարու առաջին քառորդին: Այլուր³⁶ յայտնած էի կարծիքս, թէ Երրորդ Պատմութեանց ազատ թարգմանիչը կամ թարգմանիչ-խմբագիրը եղած ըլլայ Սահակ կաթողիկոս. այս ենթադրութիւնս հաւանական համարած էի նկատի առնելով Փաւստոսի Պատմութեանց մեր առջեւ եղած բնագիրը, որ թարգմանութեան նկարագիր չի կրեր, այլ ազատ խմբագրութիւն մ'է Գ. դարու անցքերու լուստեղեակ անձէ մը, գրուած Ե. դարու առաջին կէսին:

Որչափ ալ հաւանական երեւայ ենթադրութիւնս Գ. Պատմութեանց համար, նոյնը չենք կրնար ըսել ի մասին Ա. Գրքին որ պատ-

³³ Տպ. «բազկօքս». է ունի «բազկացս»:
³⁴ Խմբագրէ է յաւելուածս յարատւութեամբ Սաղմ., ձԱ., 19. «Գրեցի այս յաղգ յայլ ժողովուրդ զոր ստացեալ է օրհնեցէ զՏէր»:
³⁵ Սկզբնաղբին այս գեղեցիկ նախադասութիւնը աղճատած է խմբագիրը եւ փոխարէն տուած է անկապ եւ անիմաստ նախադասութիւնս. «եւ զծրագիր կարգեալս՝ եւ ասացի նոցա: Ընթերցեալ զթորգոմայ աղգիս զՀայաստան աշխարհիս գաստուածապարգեւ աւետեացն աւետարանին...»: Շարունակութիւնը բանաքաղուած կորիւնէն (էջ 1 = Ազ., 13):
³⁶ Հանդ. Ամս., 1936, էջ 494—497:

մութիւն մ'էր, սեղմուած ժամանակագիր կանոններու մէջ: Այս-
պիսի գրուածք մը հարկ էր թարգմանել ամենայն ճշգրութեամբ:

Եթէ Սահակ յանձն առած է հայացնել Գ. գիրքը, ազատ խմբա-
գրութեամբ, պիտի ենթադրենք, թէ Ա. գրոց թարգմանութիւնն
ալ յանձնած ըլլայ երիտասարդ ճարտար թարգմանչի մը: Կորիւն
կը պատմէ, թէ Սահակ իւր կեանքի վերջին տարիներուն զբաղած
էր Եզնկայ հետ Ս. Գրոց թարգմանութեան սրբագրութեամբ: Այս
վստահութիւնը Եզնկայ լրջութեան, կարողութեան եւ ճարտարու-
թեան վրայ կը թելադրէ զմեզ ենթադրելու, թէ Փաւստոսի Ա. Գրոց
թարգմանութիւնն ալ յանձնուած ըլլայ Եզնիկ երէցին:

Այս ենթադրութիւնը հաւանականութիւն կը ստանայ, եթէ
աչքի առաջ բերենք այն հատակոտորը ժամանակագրական նկա-
րագրով, որ խորագիր կը կրէ. «Նկարագիր կարգաց ի բանից Եզ-
նկանն երիցու, թէ ուստի՞ էին կամ ո՞րպէս զի՞արդ յաջորդու-
թիւնք թագաւորացն ի Տրդատայ եւ քահանայապետիցն ի սրբոյն
Գրիգորէ, որ կացին մինչեւ առ մեզ. վարունս փոքր ի շատէ դրոշ-
մեալ վասն գիտութեան <ժամանակացն> ի վերայ հասանելոյ»³⁷:

Այս փոքր հատակոտորը կը ներկայացնէ Հայոց թագաւորնե-
րու եւ կաթողիկոսներու յաջորդութիւնքը 311—386 ժամանակա-
կցական համագրութեամբ. ուստի այն շրջանի, որ նիւթն է Փաւս-
տոսի Գ. Գրքի: Գրուածքս, որ «ի բանից Եզնկանն երիցու» է, հա-
նուած է Փ. Բիւզանդեայ Գ. Գրքի բովանդակութենէն. եւ էր նախ-
նարար, ինչպէս կ'երեւայ, մասն ընդարձակ աշխատութեան մը,
որուն խորագիրն ալ, հաւանօրէն, նոյնպէս Նկարագիր կարգաց
ըլլալու էր: Այդ աշխատութեան համար ըսուած համարելու է այն
յիշատակագիրը, որ հատակոտորին կցուած յաւելուածական բաժ-
նին վերջը կը գտնուի այսպէս. «Եզնիցի յիշատակ Եզնկանն ի քարգ-
մանել զգիրս գայս». այս ինքն «Օրհնեալ եզնիցի յիշատակ Եզնկանն
երիցու, որ թարգմանեաց զգիրս գայս, զկոչեցեալն Նկարագիր
կարգաց, թէ ուստի՞ էին կամ ո՞րպէս զի՞արդ յաջորդութիւնք թա-
գաւորացն Հայոց, Պարսից եւ Հռովմայեցոց, որ անդստին ի
Տրդատայ Բ. է կացին մինչեւ առ մեզ»:

(Շարունակելի:)

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

³⁷ Բնագիրն եւ քննութիւնը տուած եմ Հանդէս Ամսօրեայ, 1937, էջ 517—532. «Նկարա-
գիր կարգաց ի բանից Եզնկանն երիցու»:

A propos d'un papyrus grec en caractères arméniens.

Par Georges Cuendet,

Privat-docent aux Universités de Genève et de Lausanne.

Dans son précieux *Ակնարկ մը հայ հնա-
գրութեան վրայ* (Vienne 1897, p. 93—102),
le P. Y. Tašean a révélé aux arménisants
l'existence d'un papyrus contenant un texte
grec en écriture arménienne, débris remar-
quable qu'Auguste Carrière, professeur à
l'École des langues orientales, avait trouvé
en 1892 et dont il avait aussitôt envoyé une
photographie à l'illustre congrégation des
Mékhiharistes de Vienne.

Les dix pages consacrées à ce document
extraordinaire sont du plus haut intérêt; mais,
à cause de leur brièveté, elles éveillent la cu-
riosité plus qu'elles ne la satisfont. C'est
aujourd'hui encore le seul papyrus connu où
apparaisse l'alphabet arménien. Sa décou-
verte vaut celle d'une autre pièce unique, un
bilingue latin-gotique, décrit par P. Glaue
et réédité par W. Streitberg (cf. *Die go-
tische Bibel*, vol. II, p. IX—XIV); elle
trouve que l'arménien a été importé et em-
ployé en Egypte par des voyageurs étrangers,
pendant la période byzantine; elle autorise
même un espoir qu'on ne saurait plus traiter
de chimérique: au cours de nouvelles fouilles,
pourquoi ne trouverait-on pas de textes en
langue arménienne, peut-être des fragments
de la traduction de la Bible? S'il ne renferme
que des mots grecs, le papyrus qui nous
occupe mérite pourtant une étude attentive et
complète qu'on attend toujours; en effet le
P. Tašean ne pouvait que l'esquisser dans un
ouvrage de paléographie. Il ne s'est pas
moins adressé à Carrière juste avant de rédi-
ger ce chapitre de son livre.

De la correspondance échangée entre les
deux savants et de l'écho qu'en donne l'*Ակ-
նարկ*, il ressort que le papyrus a probable-
ment été exhumé du Fayoum, bien que l'Arabe
qui le vendait, n'ait pas voulu en indiquer la
provenance. Ce vénérable document paraît
monter au début du VIIe siècle et ne saurait
être, d'autre part, être postérieur à la con-
quête arabe en 640. Le P. Tašean décrit en-

suite le papyrus qui mesure 16 cm. de haut
sur 19 de large et compte 27 lignes; il joint
même à son exposé une reproduction de
l'angle inférieur gauche de l'original (cf.
p. 97, fig. 6, cliché de 8×7 cm. représentant
le début des treize dernières lignes); mais il
s'intéresse surtout à l'écriture qui se rattache
au type *erkat'agir* et dont il relève les parti-
cularités. Comme cette partie historique et
descriptive a conservé toute sa valeur, nous
n'y ajouterons rien.

Quant à la lecture et à l'interprétation du
texte, elles sont moins poussées; si le P. Ta-
šean a réussi à identifier une vingtaine de
mots, on ne retrouve que *ալկես կե սկու-
տես! ջիրան = ? καὶ σκυτὲς χεῖραν* et *ար-
լափա* sur la figure 6. Ailleurs, où l'on ne
peut ni se reporter au fragment reproduit ni
rien vérifier, des transcriptions telles que
արբինոն = ὁ χρίων, ou *երկա = ἔργα* ne con-
vainquent pas.

Quoi qu'il en soit, des incertitudes sub-
sistent et nous avons désiré en avoir le cœur
net. Dès que nous lui avons communiqué
notre vœu, le R. P. N. Akinean a bien voulu
y acquiescer et il nous a remis un facsimilé
de la photographie jadis offerte par Carrière
et retrouvée dans les papiers du regretté
P. Tašean. Nous sommes donc heureux de nous
acquitter ici de notre dette de reconnaissance.

Nous avons ainsi pu tenter un nouveau
déchiffrement dont nous venons de consigner
les résultats tout provisoires dans les *Mé-
langes Boisacq* (Bruxelles 1937). Hélas! les conditions ne sont pas favorables:
une reproduction, même excellente, ne rem-
placera jamais l'original, qui se cache on ne
sait où, probablement dans quelque collection
de Paris. En outre, des lacunes dans le
feuillet, des fibres cassées, des taches d'hu-
midité défigurent le texte, dont la nature
même doit être précisée. Plutôt que d'y voir
un brouillon de lettre, comme le laisserait
supposer le début, ou une formule magique
en cryptographie, il s'agirait selon l'hypo-
thèse la plus vraisemblable d'une page de no-
tes prises par un Arménien qui s'exerçait à
conjuguer le verbe «avoir» et qui dressait des
listes de mots pour enrichir son vocabulaire
grec. Puisque les termes désignant des par-